

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2020)
Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPYU00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики, и языкознания

Подписной индекс – 76132

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор *PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор *PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *д.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

С. Оспанов, К. Мырзағалиева

Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қазақстан Республикасы, Қостанай қ.

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ЖЕР МӘСЕЛЕСІ ЖАЙЫНДА

Ұлы ұстаз тек ағартушылық қызметпен ғана шектеліп қалмай, халық басына төнген қауіп-қатер, нәубет жайында сол кездері шығып тұрған газеттерге хат-хабар, мақалалар жазып, елін қалай да сол қиындықтардан аман алып қалу қамын да жасаған.

1868 жылғы «Уақытша Ереженің» қазақ халқына әкелген қасіретін айтып 1872 жылы Торғай облысы әскери губернаторының атына хат жолдаған да ұлы ұстаз еді.

1880 жылдардағы ашаршылықта ұясын қорғаған қарлығаштай шырылдап, «Оренбургский листок» газетіне қайта-қайта мақала жазып, халқын аман алып қалудың бар амалын қарастырған да Ыбырай болатын.

Жеріміздің тұтастығын, еліміздің бірлігін ойлап, тәуелсіздік үшін күрескен тұлғаларымыздың да бастауында Ыбырай Алтынсарин тұр.

Мақалада Ы. Алтынсариннің 1889 жылдан бастап жер мәселесі жөнінде жазып, қарашекпенділердің елімізге келе бастауы жайлымдық жерлерді тарылтқанын алғаш айтқаны баян етіледі.

Кілтті сөздер: жер, жайлым, десятина, қарашекпенділер, Уақытша ереже, жұт, Дума, Орынбор, жоба.

Кіріспе

Көрші мемлекеттер жерімізге көз тігіп, кеңдігі мен байлығына қызығумен келеді. Қарыс жерін қасиетті санап, көзінің қарашығындай сақтаған қазақ талай айқастарды бастан кешірді. Бір жағынан Қоқан хандығы, бір жағынан Жоңғарлар қыспаққа алды. Әсіресе, Ресейге тәуелді болған жылдардағы бұлқыныстан туған ұлт-азаттық қозғалыстары қаншама?! Солардың бәрі көбісіне жер мәселесінен басталып отырған.

XX ғасырдың басында Ресей Азиялық Шығысты отарлауды жеделдетіп, Қазақстан жеріне ендеп кіре бастады. Шұрайлы жерлерге орыс шаруалары мен казак әскерлері қоныстанып, жергілікті тұрғындар шөл-шөлейт

аймақтарға ығыстырылды. Жүздеген қоныстанушылар поселкалары пайда болып, жайылым тарылып, жер дауы өрши түсті. Басты күн көрісі мал шаруашылығы болған, кеңдікке үйренген қазақ халқы тығырыққа тіреліп, одан шығудың жолдарын іздестірді.

Зерттеудің нысаны: Ы. Алтынсариннің жер мәселесіне көзқарасын ашып көрсету.

Зерттеудің пәні: Жерді сүю–елді сүю, табиғатты қорғау- отанды қорғау.

Мақсаты: Ұлы ағартушының қазақ жеріне деген көзқарасын айта отырып, халыққа жанашыр тұлға болғанын көрсету.

Міндеттері: Ыбырай жер мәселесін қозғап, жайылым, шабындықтың неге тарылып кеткенін айтады. Міндет- соның себеп-салдарын ашу.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі:

Тарихи-салыстырмалы, салғастырмалы әдіс-тәсілдер қолданылды.

Жерімізге қарашекпенділер қаптап келіп, қоныстана бастаған кезде атамекеніміздің жай-күйі, қандастарымыздың қал-жағдайы жайында алғаш қалам тербеген Ыбырай Алтынсарин еді. Оны 1889 жылдың «Жуырда мен «Орынбор листогіне» Торғай халықтарының басына түскен апаттары туралы мақала жазып жібердім. Осы мақаламда қазақ еліне орыс селендерін әкеліп орнатпақ болған пікірлерге қарсы екенімді білдірдім. Бұл пікір меніңше, ешбір ақылға сыймайтын нарсе сияқты. Егер істі дұрыс жүргізе білмесе, онда айттым да қойдым, қазақтар, – келешегі жақсы деп үміт етіп отырған осы халық, – тез құрып кетеді, содан кейін бұл істі ешқандай түзете алмайсың. Осындай ерсі жобаларды оқығанда және естігенде салың суға кетеді» [1,83 б.], – деп, налып өзі де айтқан болатын.

Бұл мақалалар «Жұт туралы», «Қазақ даласындағы аштық туралы» деп аталады.

Қазақстан территориясында жаңа басқару жүйесін енгізіп, отарлық үстемдік ету әдістерін жетілдіруді патшалық Ресей бірнеше кезеңге бөліп жүзеге асырған болатын: «Сібір қазақтарын басқару ережесі» (1822), «Орынбор қазақтарын басқару ережесі» (1824), Орынбор әкімшілігінің «Далалық облыстарды басқару жөніндегі Уақытша ережесі» (1868).

Уақытша Ереже бойынша жаңа басқару жүйесінің енгізілу нәтижесінде штат көбейтіліп, барлық отарлық әкімшілік құрамы ұлғайтылды. Облыстық, уездік басшылық орындарын шенді орыс офицерлері мен шенеуніктері ғана иеленетін болды. Жергілікті халыққа уез басшылығының кіші көмекшісі мен қазақтарға тек «өзін-өзі басқару» орындарының билігі ғана тиді.

Ресей әкімшілігі реформа арқылы қазақ жерін қазына меншігі деп жариялап, қазақтарды отарлау ісін ашық жүргізе бастады.

Ыбырай «Далалық облыстарды басқару жөніндегі «Уақытша Ереже туралы 1868 ж.» деп аталатын жазбасында Ережеге қарсылық білдіре отырып, «өйткені

жер мәселесін шешудің мұндай тәртібі ежелден қалыптасқан жерді пайдаланудың халықтық салт-дәстүріне қайшы келеді» [2, с. 41.], – деп жазған болатын.

Ыбырай жоғарыда аталған екі мақаласында да жұттың, аштықтың түп негізі осы Ережелердің шығуында, отырықшылықты күштеп енгізуде жатқанын айтады. «...дала адамдарының халықтық өмірін жасанды түрде төңкеруге кіріспес бұрын бұл халықты, оның өмірін танып - білу әлдеқайда ақылдырақ болар еді», – дейді. – Қатерлі қателік жасамау үшін бұл халықта аграрлық мәдени дамудың нышаны бар ма екен, отырықшы үстем халықпен арадағы тікелей қатынастан қаншалықты әсер алды екен, бұл халық қоршаған табиғаттың қандай жағдайында орналасқан және т.б. осы сияқтыларды біліп алған жөн. Өйткені тұтас ұлтты енжар ұлтқа айналдырумен пара-пар, осындай жай башқұрт халқымен болған деседі, сондай-ақ табиғат заңдарына кішкентай баланы бірден ересек адамға айналдыру мүмкіндігі болатын мысал да жоқ» [3].

Шындығында да халықтың байырғы тұрмыс-тіршілігімен, күнкөріс көзімен, қалыптасқан салт-дәстүрмен танысып алмай, бірден отырықшылыққа көшіруі үлкен қателік. Қателік қана емес, жауыздық. Оның жауыздық іс-әрекет екенін Ресей империясының «Жерге орналастыру және Жер ісі басқармасының» бастығы Г. Глинканың 1907 жылы 24 наурызда Дала генерал-Губернаторына жазған «Дала өлкесіндегі мұнда әлі орналастырылмаған әлі де тоқтаусыз келіп жатқан қоныстанушылар Сіздің мәртебеңізге сеніп қазақ өлкесінен отарлау мүддесіне сай жеткілікті көлемдегі жертабу ісіне ерекше мән беруге мәжбүр ететіндігі белгілі.

Қоныстанушылардың жерге деген аса қажетті сұранысына арналған өңірлер қатарында Кавдангуль ауданы бар, Семей облысы Павлодар уезіндегі Маралды болыстығы бар» [4].

Переселендерге қазақтың ең құнарлы жерлері тандалып берілгендігін осыдан-ақ байқаймыз.

Г. Глинканың 1913 жылы 11 шілдеде Думада сөйлеген сөзінен де отарлаудың небір құйтұрқы әрекеттері болғаны айқын аңғарылады.

«Қазақ жері қазақтан көп артылып қалу үшін, переселендерге қазақтардан жерді көбірек алу үшін, яғни біз әдіс істеп отырмыз, – деген ол. – Әдіс қылу жолсыздық емес, ептілік. Біз Министрлер советінен ептілік рұқсат алып, қазақты ебімізге түсіруге қайырмалап едік, топ-тобымен топырлап түсіп жатыр. Ол істеген ебіміз мынау еді: қазаққа «отырықшы болып жер алуға риза болсаңдар, сендерге де мұжықпен қатар 15 десятинадан еркек басына жер береміз» дедік. Айтуымыз-ақ мұн екен, қазақтар «отырықшы нормасымен жер бер» деп жабылып сұрап жатыр. Өткен жылда отырықшы нормамен қазақтарға 700 мың десятина жер бердік» [5].

15 десятина жерге қазақ мал баға ма, әлде егін сала ма?! Жаз жайлауы, қыс қыстауы, күзегі қайда?!

Міне, осының салдарынан ағайындар арасында алауыздық туып, бір-бірімен дауласу, жауласу басталды. Сондықтан да Ыбырай қазақтардың мал бағудағы іс-тәжірибелерін айта келіп: «Осылайша бір жерде орныға отырып...егістік, шабындық немесе жайылымдық жердің әр сілемін қадір тұтатын болды; көбінесе осының салдарынан қазіргі олардың арасында өзара ұрыс-керіс болады, олар кейде қанды төбелеспен, тіпті өліммен де аяқталады [6], – деп жер-су үшін талас күшейе түскенін дәлелді жеткізеді.

1882 жылғы мәлімет бойынша Торғай облысында 1403 орыс қарашекпенділер болса, 1883 жылы ол 10084, 1890 жылғы 30751 жеткен [7,49 б.].

Ыбырайдың жоғарыда айтылған В. В. Катаринскийге жазған хатындағы «Қазақтар, – келешегі жақсы деп үміт етіп отырған осы халық, – тез құрып кетеді» деген сөзі расқа шықты.

Әкімшілік реформаның негізінде шексіз билікке ие болған патша чиновниктері білгенін естіді, қазақ жерінің байлығын аяусыз тонауға көшті. Аштық, жалаңаштық, қуғын-сүргін, ату-асу, халқымыздың санын күрт төмен түсірді.

Ы. Алтынсарин 1878 жылдың 23 маусымында Ресей Әскері Министрінің атына жолдаған хатында да жер мәселесі сөз болады.

Хат Торғай облысының қазақтары бұл жерде ерте замандардан иеленіп, қоныстанып келе жатқан қалпында 1732 жылы орыс елінің қол астына кіргенін айтумен басталады. Одан әрі бұл жерлердің біраз бөлігі Орынбор казак әскерлеріне беріліп, оған казак даласындағы толқулар әсер еткені, бірақ бұл қозғалысқа аудан қазақтарының еш қатысы жоқтығы, олардың өз ортасына адал қызмет еткені, сол үшін олардың көршілік қандастарынан да көп қорлық және қысым көргені сөз болады.

Автор осы жайттарды баян ете келе: «Уақыт өткен сайын жерді пайдалану мәселесі қазақтар мен казактардың арасында көптеген келіспеушілікке әкеп соқты. Оларды көршілік тату қарым-қатынастарынан айырыла бастады. Осы қолайсыздықты жою үшін бұрынғы Орынбордың Генерал-Губернаторының бұйрығымен 1874 жылы әскер және облыс басшылары өкілдерінің қатысуымен комиссия тағайындалды, – дей келіп, комиссия аудан қазақтарының жерге орналасуын ретке келтіру үшін, әрі қазақтар мен казактардың мүддесін бірдей қорғау мақсатында оларды бір-бірінен бөліп, шекара белгілеу керектігін айтқаны әңгіме болады. Сондай-ақ, Орынбордың Новолинейный ауданындағы казактардың әскеріне бөлінген жерден 800000-нан 1000000 десятинаға дейін жер сол каудандардағы қазақтарға пайдалануға берілсін, сонымен қоса Оралдың сыртындағы жерлерге қазақтардың еркін көшіп қонуына жағдай жасалсын» деген комиссия шешімі Орынбор Генерал-Губернаторының қысқартылуына байланысты орындалмай қалғанын қынжыла жеткізеді. Сөйтіп, 1879 жылы

4 наурызда Министрлер комитетіне баспа жоба ұсынылғанын, ол жоба 1874 жылғы комиссия шешімімен жоққа шығарғанын, бұрынғы жобаның дұрыстығын, кейінгісінің қазақтардың шаруашылығына тиімсіз екенін егжей-тегжейлі түсіндіріп, 1878 жылы 23 мамырдағы заң аудан қазақтарының шаруашылығының іргесін берік етіп, әлеуметтік жағдайларының жақсаруын қамтамасыз ететінін тағы да қайталай жеткізеді.

Хат соңында аудан қазақтарының орыстардың қоластында адал қызмет еткені, сондықтан олар үкіметтің әділ шешім қабылдайтынына сенетінін айта келіп, «Ол 51439 десятин қолайлы жерді алатынына және оларға бөлінген жерлерді Торғай облысына қосады деп сенеді. Ол үшін 1874 жылғы комиссияның шешіміне сәйкес қабылданған 1878 жылғы жоғары мәртебелінің бұйрығын қабылдаса жеткілікті. Осы ауданның қазақтары баладан үлкендеріне дейін, еркектерінен әйелдеріне дейін көз жастарын ағыза отырып сұрайды» [8].

Қорытынды

Қазақтардың жан айқайы мен көз жасын патша үкіметі қайтсын, Ыбырай хаты ескерусіз, тасада қалды.

Генерал-Губернатор Колпаковский 1887–1888 жылдарға берген есебінде Ақмола, Семей, Жетісу облыстарына орыс шаруаларын қоныстандырып, тілдерін әдет-ғұрпын және православие дінін ала келе, оларды жаңа территорияларға ауыстыру және рубасыларын қайта сайлау – қазақтардың рухани болмысына, психологиясына, салт-санасына өзгерістер әкелгенін айтып: «Бұл өзгерістер дала облыстарын басқарудағы 1869 жылғы уақытша жағдайдың әсері деп білемін» [9], – деп масаттана жазды.

Ресей өкіметінің қазақ елін отарлау саясаты XVIII ғасырдың бірінші жартысында басталып, XIX ғасырдың жетпісінші жылдарында өз мақсатына жетті. Жаңа округтер құрылып, оны аға сұлтандар мен орыс шенеуніктері басқарды. Келе-келе қазақтар бұл биліктен де айрылып, оларға болыстық пен ауыл старшындығы ғана тиді. Сөйтіп ұлан ғайыр қазақ даласы бодандықтың темір құрсауын киді, құнарлы жерден, жайылымнан шөл, шөлейт аймақтарға қарай ығыстырыла бастады. Әділетсіздік, жазықсыз жазалау, зорлық-зомбылық, жоқтық етек алды. Бұл жайт елдегі толып жатқан проблемалардың бетін ашып, халықтың билеуші тапқа деген ашу-ызасын шектен шығарып жіберді.

Пайдаланған деректер тізімі

1 Алтынсариннің таңдамалы педагогикалық мұралары. – Алматы : «Рауан», 1991.

2 **Алтынсарин, И.** Собрание сочинений в трех томах. – 1976.

3 Оренбургский листок, 1880, 13 мая.

4 РГИА. Ф.391. Оп. 3. Д. 115. Лл. 48 – 49 об.

5 Қазақ. – 1913, 11 маусым.

6 Алтынсарин Ы. Қазақ даласындағы аштық туралы. // Оренбургский листок, 1880, 13 апреля.

7 **Әбенова, Б.** 1868 жылғы әкімшілік реформа және Орынбор өлкесі, Ақтөбе, 2005.

8 Военно-исторический архив г. Москвы. Фонд 1099. Опись 1, Дело 163 // Айқап, № 2 (100). – 2016, маусым. – 59–64 б.

9 Қазақстан Орталық мемлекеттік архиві 64 қор, 436-іс. 9 – 10 беттер.

References

1 Altynsarinnin tańdamaly pedagogıkalyq muralary. [Selected pedagogical heritage of Altynsarın]. – Almaty : «Rauan», 1991.

2 **Altynsarın, I.** Sobranie sochineni v treh tomah [Collected works in three volumes]. 1976.

3 Orenbúrgskı listok [Orenburg leaf]. 1880, May 13.

4 RGIA. f. 391. Op. 3. D. 115. Ll. 48-49 vol.

5 Qazaq [Kazakh]. – 1913 June, 11

6 **Altynsarın, I.** Qazaq dalasyndaǵy ashtyq týraly. [About the famine in the Kazakh steppe]. // Orenburg leaf. – 1880, April 13.

7 Abenova B. administrative reform of 1868 and Orenburg region I, Aktobe, 2005. [Abenova B. 1868 jylǵy ákimshilik reforma jáne Orynbor ólkesi, Aqtóbe, 2005.].

8 Voeno-istoricheski arhiv g. Moskvyy. [Military-historical archive of Moscow]. The 1099 Fund. Inventory 1, Case 163. In Aikap, No. 2 (100) – 2016. June – 59-OO 64.

9 Qazaqstan Ortalyq memlekettik arhivi. Central State archive of Kazakhstan 64 funds, case 436. – P. 9–10.

Материал 28.08.20 баспаға түсті.

С. Оспанов, К. Мырзағалиева

Ибрай Алтынсарин о земельном вопросе

Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова

Республика Казахстан, г. Костанай

Материал поступил в редакцию 28.08.20.

Великий учитель не ограничивался только просветительской деятельностью, писал переписку, статьи в издававшиеся тогда

газеты об угрозах и бедах народу, заботился о том, чтобы его страна переживала те или иные трудности.

В 1872 году он направил письмо на имя военного губернатора ТургаЙской области.

В голодные 1880-е годы карлыгаштаЙ, защищавший свое гнездо, вновь и вновь писал статьи в газету «Оренбургский листок» и считал все возможное, чтобы спасти свой народ.

У истоков нашей земли стоит ИбраЙ Алтынсарин, который боролся за независимость, за единство нашей страны.

В статье говорится, что И. Алтынсарин писал о земельном вопросе с 1889 года, когда карачекпенды начали прибывать в нашу страну, они впервые сузили пастбищные угодья.

Ключевые слова: Земля, ял, десятина, карачек, Временное положение, жут, Дума, Оренбург, проект.

S. Ospanov, K. Myrzagalieva

Ibray Altynsarin on the land issue

Akhmet Baitursynov Kostanay Regional University,
Republic of Kazakhstan, Kostanay.
Material received on 28.08.20.

The great teacher did not limit himself only to educational activities, wrote correspondence, articles in newspapers published at that time about threats and troubles to the people, and took care that his country survived certain difficulties.

In 1872, he sent a letter to the Military Governor of the Turgay region.

In the hungry 1880s, karlygashtay, who defended his nest, wrote articles again and again in the newspaper «Orenburg leaf» and considered everything possible to save his people.

At the origins of our land stands Ibrai Altynsarin, who fought for independence, for the unity of our country.

The article says that I. Altynsarin wrote about the land issue since 1889, when the karachekpendes began to arrive in our country, they first narrowed the pasture lands.

Keywords: Earth, Yal, the tithe of all fours, Temporary position, state, Council, Orenburg, project.

Теруге 30.09.2020 ж. жіберілді. Басуға 14.10.2020 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,23 Мб RAM

Шартты баспа табағы 28,8. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3710

Сдано в набор 30.09.2020 г. Подписано в печать 14.10.2020 г.

Электронное издание

2,23 Мб RAM

Усл. печ. л. 28,8. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 3710

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz